MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE VEENENDAAL

Drs. D. Cazemier
Ir. W. van der Hamsvoord

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Veenendaal van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Veenendaal en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden. De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden. In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D. H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van
Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 13
3.1 Vroege bewoning 13
3.2 Ontginning 13
3.3 Grondgebruik 16
3.4 Infrastructuur 17
3.4.1 Water 17
3.4.2 Wegen 17
3.4.3 Dijken en kaden 18
3.4.4 Militaire infrastructuur 18
3.5 Nederzettingen 18
3.5.1 Veenendaal 18
3.5.2 Verspreide bebouwing 20

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 21
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 21
4.2 Grondgebruik 21
4.3 Infrastructuur 21
4.3.1 Water 21
4.3.2 Wegen 23
4.3.3 Spoorwegen 23
4.3.4 Dijken en kaden 24
4.3.5 Militaire infrastructuur 24
4.4 Nederzettingen 24
4.4.1 Veenendaal 24
4.4.2 Verspreide bebouwing 26

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 27

DEEL B INVENTARISATIE 29

1 Stedebouwkundige typologie 30
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 30
1.1.1 Dorpsgebied vóór 1850 30
1.1.2 Dorpsgebied 1850-1940 30
1.1.3 Sociale woningbouw 1850-1940 31
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 32
1.2.1 Verdedigingswerken 32
1.2.2 Verspreide agrarische bebouwing 33

2 Gebieden met bijzondere waarden 34
2.1 Inleiding 34
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 36
2.2.1 Fort aan de Buurtsteeg 37
2.2.2 Fort de Rode Haan 41

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 43
3.1 Archeologische terreinen 43
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 43

4 Bouwkundige typologie 44
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 44
4.2 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 44
4.3 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 44
4.4 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 45
4.5 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 45
4.6 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 46
4.7 Woningen en woningbouwcomplexen 46
4.8 Boerderijen 46
4.9 Bedrijfsgebouwen 48

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 50
5.1 Systematiek 50
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR EN BRONNEN

BIJLAGE

1 Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Veenendaal, die deel uitmaakt van het inventarisatiegebied 'Eemland-Vallei'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met "bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,
Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Veenendaal ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht en maakt in het kader van het M.I.P deel uit van de regio "Eemland en Valleigebied". Het grondgebied wordt aan de Utrechtse zijde begrensd door in het zuiden de gemeente Rhenen, in het westen de gemeente Amerongen en in het noordwesten de gemeente Renswoude. Aan de noordoost- en oostzijde valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens. Aangrenzend ligt hier de Gelderse gemeente Ede-Wageningen.
De gemeente bestond eeuwenlang uit een Utrechts en een Gelders deel, waarbij de grens was bepaald op de Kromme Eem en de oostkant van de Bisschop Davidsgrift (Benedeneind, Valleistraat, Verlaat), terwijl verder de Achterstraat en de Nieuweweg als grens fungeerden. Tot 1795 viel Stichts Veenendaal bestuurlijk onder het gerecht Rhenen en Gelders Veenendaal onder het gerecht Ede. In dat jaar werd Veenendaal een zelfstandige gemeente met een oppervlakte van 1160 hectare. Haar huidige omvang van 1785 hectare kreeg Veenendaal in 1960, toen het grondgebied aan de noordzijde werd uitgebreid met delen van de gemeenten Renswoude en Ede, en aan de zuidzijde met een gedeelte van de gemeente Rhenen. Ongeveer de helft van deze oppervlakte wordt tegenwoordig ingenomen door het dorp Veenendaal; de enige nederzetting in de gemeente.

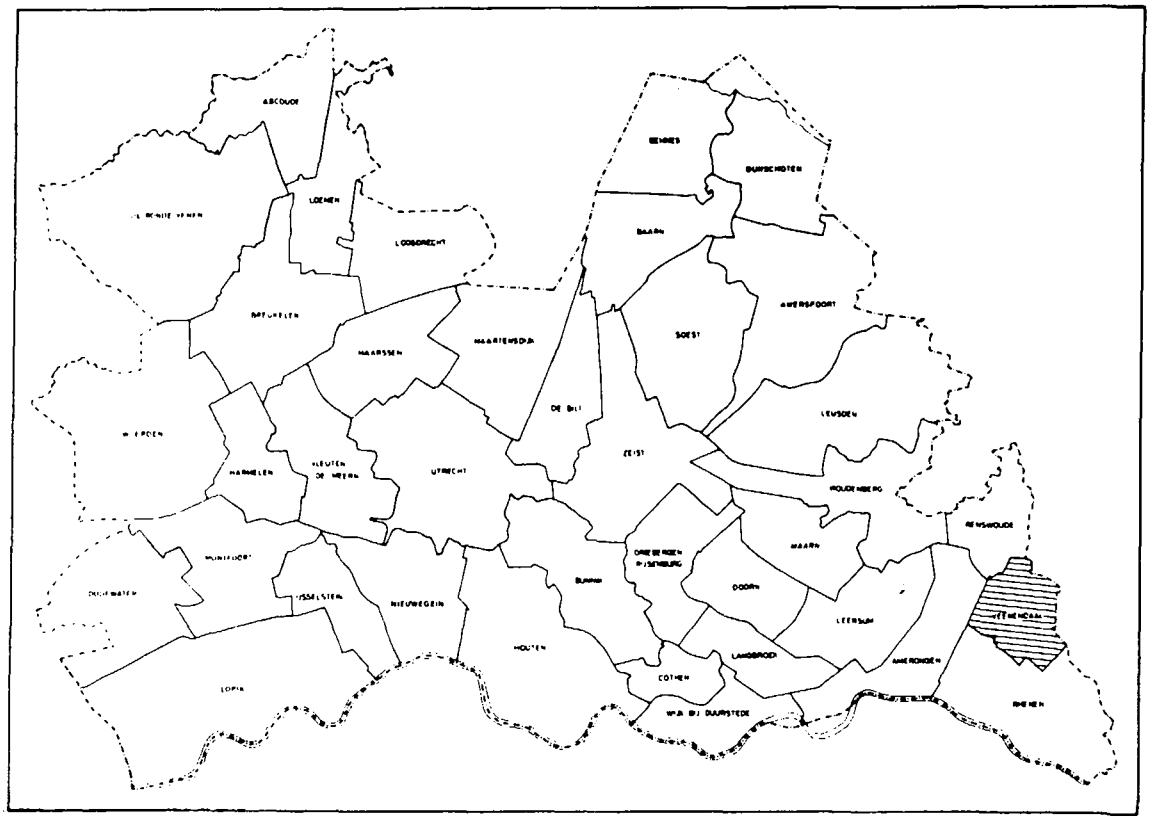

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

2.1 Bodemgesteldheid

Veenendaal ligt aan het einde van de Gelderse Vallei. Dit dal wordt in het zuiden van de gemeente begrensd door de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug en in het noorden door drie kleinere stuwwallen, te weten de Emminkhuizerberg, de Melm of het Groot Venlo (het Vendel) en de hoogten rond de Oude Kerk (het Klein Venlo). Na het Saalien -de laatste periode van landijsbedekking- werd het van oorsprong glaciale tongbekken voor een belangrijk deel opgevuld met afzettingen van uiteenlopende aard. Nadat de laagte tijdens het interglaciale Eemien onder een laag mariene afzettingen kwam te liggen, werd er tijdens het Weichselien -de laatste ijstijd, waarin de ijskap ons land niet meer bereikte- onder invloed van wind en water veel zand van de hogere delen (de stuwwallen) naar het dal verplaatst. Door verstuiving kreeg het uitgestrekte dekzandlandschap meer reliëf.
Tijdens het Holoceen, dat nu nog voortduurt, begonnen de zee- en de grondwaterspiegel opnieuw te stijgen, waardoor in de lager gelegen gebieden veenvorming optrad als gevolg van een slechte waterafvoer. De veengebieden in de Vallei bestonden voor het grootste gedeelte uit hoogveen. De bekendste onder hen waren de Gelderse en Stichtse venen, ook wel Gelderse en Rhenense venen genaamd, die werden aangetroffen in de streek tussen Renswoude en Ede. Enkele van de belangrijkste delen zjn bekend geworden als de Manense venen, het Ederveen, het Doesburgse veen en het Rhenense veen. In dit laatste gebied ontstond Veenendaal.
De grootscheepse afgraving van het hoogveenpakket vanaf de Middeleeuwen heeft tot gevolg gehad dat het grondgebied van de gemeente Veenendaal bodemkundig thans voor het grootste gedeelte uit veenmosveen- en beekeerdgronden bestaat. Temidden van deze voormalige veengronden ligt -zoals in het bovenstaande al werd vermeld- een aantal natuurlijke hoogten, bestaande uit zand: de Emminkhuizerberg, het Groot en Klein Venlo, alsmede enkele lagere dekzandruggen. Hier treft men enkeerdgronden (oude bouwlanden) en humuspodzolen aan. Het meest zuidelijke deel van Veenendaal maakt deel uit van de randzone van de Utrechtse Heuvelrug en ligt op een kleine 10 m. boven N.A.P., dit tegen elders in de gemeente gemiddeld een hoogteligging van 5 à 6 m. boven N.A.P.

2.2 Afwatering

Het uitgestrekte veengebied van Rhenen dat min of meer centraal in het zuiden van de Gelderse Vallei lag, waterde oorspronkelijk in twee richtingen af. In zuidoostelijke richting naar de Rijn, voor het meest zuidelijke deel hoofdzakelijk door de Kromme Eem, die ergens bij Manen ontsprong en waarschijnlijk uitmondde in de Grebbe. Deze laatste beek loosde haar water ten oosten van de Grebbeberg in de Rijn. Het overgrote deel van het gebied loosde zijn overtollige water echter op enkele kleine beken, die in noordwestelijke richting liepen en in de omgeving van Amersfoort uitmondden in de Eem, die het op zijn beurt naar de Zuiderzee

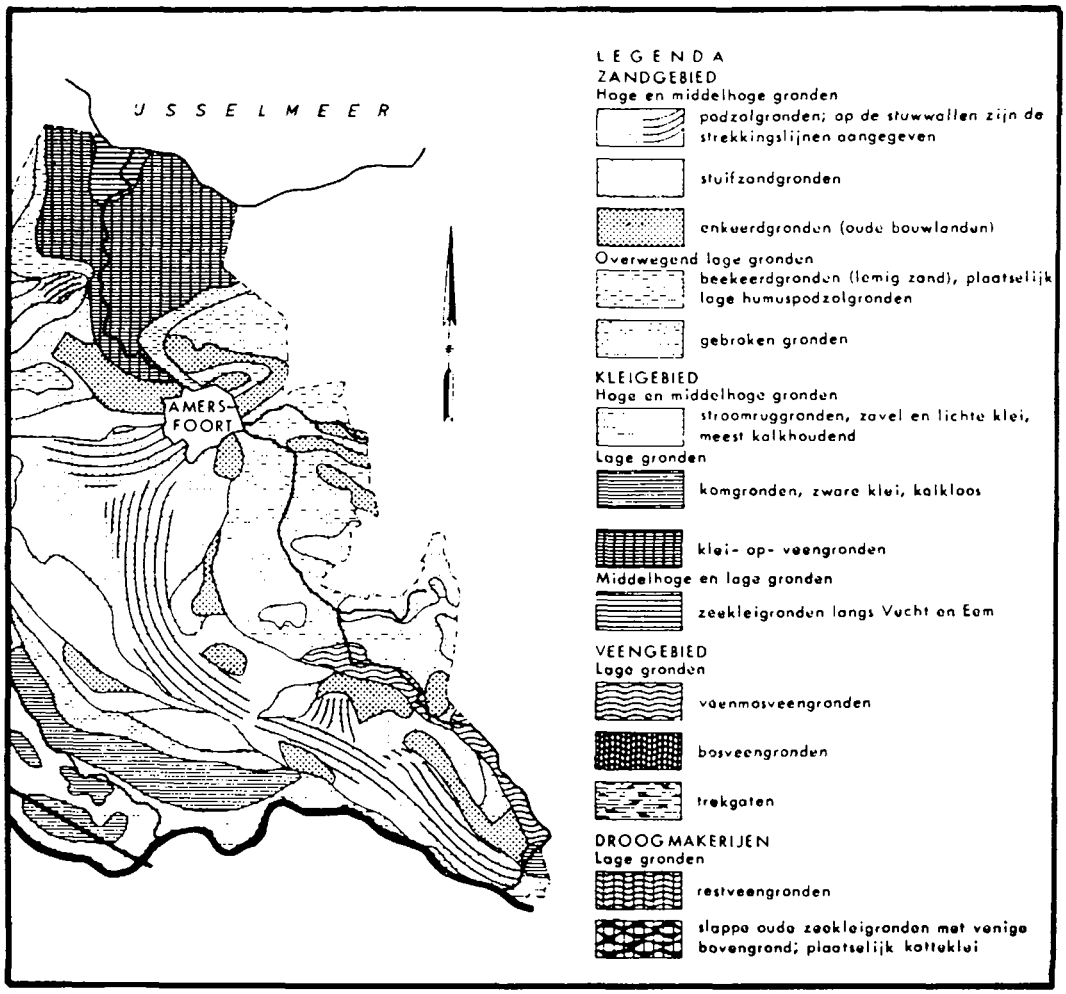

Afb. 2 Bodemgesteldheid in het (zuid)oosten van de provincie Utrecht

afvoerde.
Het ligt voor de hand dat de Bisschop Davidsgrift (1473-1481) en de zestiende eeuwse uitbreidingen daarvan een belangrijke rol in de waterhuishouding van het gebied hebben gespeeld. Hoewel de Grift en zijn talloze zijsloten (wijken) primair dienden voor het transport van de gewonnen turf, fungeerden zij tegelijkertijd ook als afvoerkanalen van het door de vergraving vrijkomende water. Als gevolg van de vervening en door het stijgende waterpeil van de Rijn, veranderde de afwateringsrichting van het gebied. Sinds de Bisschop Davidsgrift rond 1714 in verbinding kwam te staan met de Schoonderbeeckse Grift (1545-1549) werd vrijwel al het water in noordwestelijke richting afgevoerd.

De waterhuishouding in het veengebied functioneerde echter gebrekkig en de streek had vaak te kampen met wateroverlast. Aan de ene kant werd dit veroorzaakt door het regen- en smeltwater afkomstig van de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, aan de andere kant door de regelmatige overstromingen van de Rijndijk. Na de grote overstroming van 1595 werd de Rijndijk verzwaard, zonder succes echter, want nieuwe doorbraken volgden in 1602, 1643 en 1650. De laatste doorbraak vormde aanleiding tot het afdammen van de Grift bij De Rode Haan en de aanleg van de Slaperdijk die bij een doorbraak van de Grebbedijk het Utrechtse grondgebied tegen wateroverlast moest beschermen. Aan Veenendaal bood de Slaperdijk evenwel geen enkele bescherming, integendeel, hij vormde een wezenlijke belemmering voor een goede waterafvoer. Nadat in 1711 de Grebbedijk weer eens was doorgebroken, werden er in 1714 ter hoogte van De Rode Haan een drietal heulen (duikers) in de dijk gemetseld, zodat deze in ieder geval niet langer een barrière vormde voor de waterafvoer van het gebied. Het overtollige water bleef echter voor problemen zorgen.
In de negentiende eeuw werden er opnieuw diverse plannen ontwikkeld om de afwatering via de Grift te verbeteren. Eén en ander resulteerde uiteindelijk ondermeer in de omleiding van het water vanuit het Benedeneind naar het westen, om de toenmalige dorpskern heen, via het Omleidingskanaal (1866). Alvorens het echter zover was werd Veenendaal in 1855 getroffen door één van de allergrootste overstromingen uit zijn geschiedenis. De ravage was enorm, slechts de Markt en enkele andere hooggelegen delen rond de Nieuwe Molen en het Groot Venlo bleven droog. Ook na het gereedkomen van het Omleidingskanaal zorgde de afwatering nog regelmatig voor overlast. Pas met de aanleg van het Valleikanaal in 1937-1949 zouden de problemen voorgoed tot het verleden gaan behoren.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 Vroege bewoning

Het grondgebied van Veenendaal kreeg naar alle waarschijnlijkheid pas aan het eind van de Middeleeuwen bewoning. Prehistorische bewoningssporen zijn nergens aangetroffen. Weliswaar werden de veengronden vanaf de vroege Middeleeuwen door de bewoners van de omliggende zanddorpen (Ede, Bennekom, Rhenen) al gebruikt om er op extensieve wijze vee te weiden en voor eigen gebruik turf te steken, voor een intensiever gebruik en bewoning waren ze met de destijds gebrekkige technische en organisatorische kennis echter niet geschikt.

3.2 Ontginning

De periode van "de Grote Ontginnig" die vanaf de elfde eeuw onder invloed van de verbeterde technische en organisatorische kennis in veel veengebieden in West-Nederland aanbrak, ging aan het zuidelijk deel van de Gelderse Vallei in eerste instantie geheel voorbij. Pas in het laatste kwart van de vijftiende eeuw werd er voor het eerst een poging ondernomen de vervening van dit gebied systematisch ter hand te nemen. De Grift die tussen 1473 en 1481 op last van bisschop David van Bourgondië vanuit de zuidelijke venen naar de Rijn werd gegraven -daarbij deels de loop van de Kromme Eem volgend, diende echter in de eerste plaats de regeling van een goede afwatering. De mogelijkheid van het ontwateren van het veen en het vervoeren van turf was eigenlijk slechts een bijkomstigheid.
Hoewel er vooral in de beginjaren behoorlijk wat turf werd gedolven, liep de hele poging om de Rhenense venen beter te ontwateren en te vervenen uiteindelijk op een mislukking uit. De reden hiervoor moeten we zoeken in de in deze periode heersende politieke onrust, gepaard gaande met gewapende vijandelijkheden. Het bestuur van bisschop David raakte na 1477 in een ernstige crisis, die ondermeer leidde tot de Stichtse burgeroorlog (1481-1483). Een grensgebied als de Vallei had het in deze periode nog eens extra moeilijk. Het resultaat van dit alles was een slecht arbeids- en investeringsklimaat in de venen langs de Grift. De werkzaamheden werden gestaakt of kwamen in ieder geval op een laag pitje te staan.
In de eerste helft van de zestiende eeuw vonden er op het politieke en economische vlak veranderingen plaats, die voor de ontwikkeling van de inmiddels weer uitsluitend extensief benutte venen in het zuiden van de Vallei grote gevolgen zouden hebben. Niet alleen kwam er nadat Karel V in 1543 ook het hertogdom Gelre binnen zijn machtssfeer had gebracht -Utrecht stond al sinds 1528 onder keizerlijk gezag- een einde aan de vijandelijkheden, tevens diende zich met de groei van de steden (vraag naar turf als huis- en industriebrandstof) een uitermate gunstig klimaat aan om de systematische exploitatie van het veengebied opnieuw ter hand te nemen. De eerdergenoemde waterscheiding zorgde er evenwel voor dat er niet werd volstaan met één initiatief, maar dat er sprake

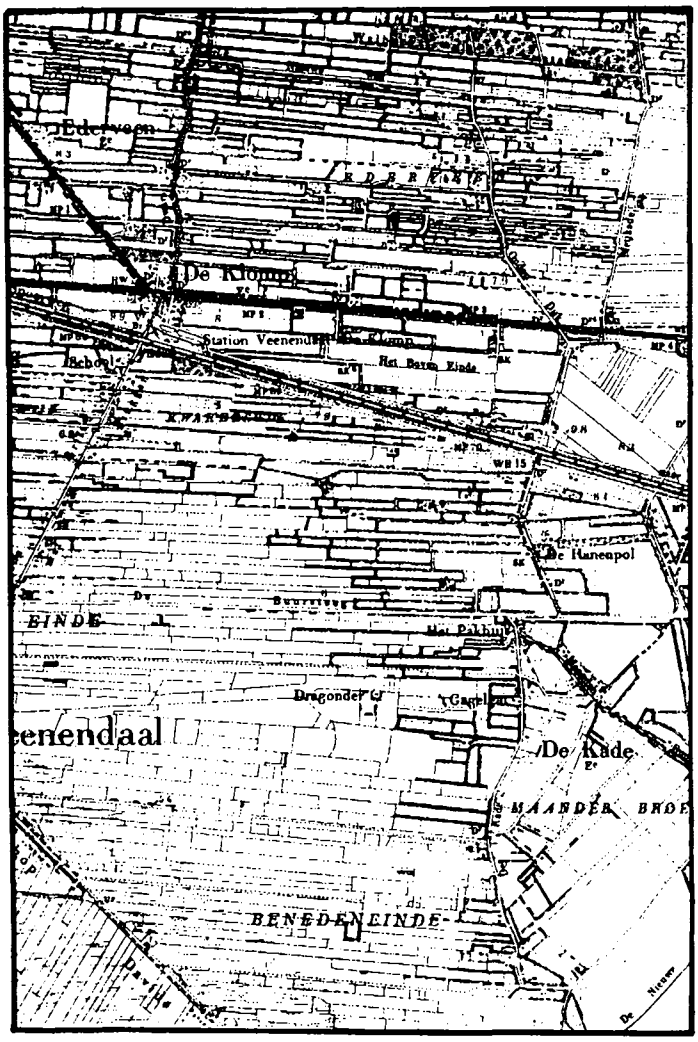

Afb. 3 Verkavelingsstructuur ten oosten van Veenendaal

was van twee aparte octrooien voor de gebieden ten zuiden en ten noorden van deze "barrière": het Rijn- (1546) en het Zuiderzee-octrooi (1550).
Krachtens het octrooi dat Karel V in 1546 verleende, werd op kosten van de geërfden in de Rhenense en Gelderse venen de oude Grift verbeterd en in noordoostelijke richting uitgebreid naar de Eder venen (de Boveneindse Grift). Tegelijkertijd werd hij in nagenoeg westelijke richting doorgetrokken, waarbij tevens een zijtak in zuidelijke richting werd aangelegd, de Kerkewijk. De dwarssloten of wijken werden alle schuin op de hoofdwatergangen aangegraven en niet, zoals in zovele ontginningseenheden in het Utrechtse en Zuidhollandse veenweidegebied, loodrecht daarop. Het gevolg van deze ontginningsmethode was een slagenlandschap met een verkaveling die in Stichts Veenendaal van zuidwest naar noordoost en in Gelders Veenendaal van oost naar west liep. Vrij bijzonder is dat, waar elders meestal een andere verkaveling werd toegepast als de grondsoort veranderde, in het gebied tussen de Grift en de Heuvelrug overgangen van veen naar zand voorkomen binnen de slagen. Opvallend is verder dat het tracé van de oude Boveneindse Grift (de huidige Prins Berhardlaan) dwars door de perceelsgrenzen loopt, waaruit geconcludeerd mag worden dat de verkaveling van het Witte Hoeverveen, de Witte Eder venen en het Zwarte Hoeverveen ten tijde van de aanleg van de Boveneindse Grift al was voltooid.

In 1550 kreeg Gilbert van Schoonbeecke als leider van een voornamelijk uit Antwerpse ondernemers bestaand consortium van Karel V toestemming om voor eigen rekening een grift te graven en op eigen risico een aantal -deels keizerlijke- veengebieden af te graven. De vergunning betrof een vaart die vanaf Amersfoort tot in de Amerongse venen werd gegraven, om van daaruit via het keizerlijk veen in de buurt van Prattenburg uit te komen bij het Groot Venlo. Het gedeelte van het veen dat Van Schoonbeecke mocht exploiteren omvatte ondermeer een lot van 90 morgen (1 morgen = 0.85 ha.) ten noordoosten van Prattenburg. In 1554 kreeg Van Schoonbeecke bovendien permissie om van de Bissschop Davidsgrift gebruik te maken, waarna deze werd doorgetrokken tot aan het punt waar zij thans in noordoostelijke richting afbuigt. Bij latere ontginningen, westelijk van het zogenaamde "blok van de 90 morgen", werd de Grift vanaf dit punt onder bijna haakse hoeken in zuidwestelijke en vervolgens noordwestelijke richting verder doorgetrokken.
Hoewel er in de regio meer concessiehouders waren -de namen Ruisseveen, Schuttersveen, Commandeursveen, Brouckhagensche loth en andere wijzen op andere grondbezitters of verveners-, was Van Schoonbeecke voor de geschiedenis van de venen in het zuiden van de Vallei ongetwijfeld de belangrijkste. Voor het afgraven van zijn venen liet hij namelijk een grote groep Vlaamse arbeiders naar het verder nauwelijks bewoonde gebied overkomen. De geboorte van de veenkolonie Veenendaal, sindsdien het onmiskenbare centrum van activiteit in het zuiden van de Vallei, werd daarmee een feit.
De afgraving van het hoogveen verliep voorspoedig, hetgeen ondermeer afgelezen kan worden uit de sterke groei die de nieuwe veenkolonie vanaf het midden van de zestiende eeuw doormaakte. Het landschap van de Stichtse en de Gelderse venen zag er in deze periode zeer gevarieerd uit; alle stadia van vervening kwamen verspreid voor, terwijl er ook nog volledig onverveende percelen aanwezig waren. De schrale, weinig vruchtbare zandgronden die na de afgraving bloot kwamen te liggen, werden pas met het aflopen van de vervening in de loop van de achttiende eeuw op grotere schaal tot landbouwgronden ontgonnen. Dit was een langdurig proces, vooral door het ontbreken van voldoende meststoffen. De percelering -in lange stroken, onderling van elkaar gescheiden door sloten- die uiteindelijk overal tot stand kwam, vond zijn oorsprong in de eigendomsstructuur, zoals die er was vòòr de veenafgraving. De venen bestonden toen uit brede blokvormige kavels, die in gemeenschappelijk of particulier bezit waren. De fijnmazigere strokenpercelering ontstond door opdeling van de blokken; een proces dat zowel voor, tijdens als na de turfwinning plaatsvond.

3.3 Grondgebruik

De turfwinning of veenderij vormde eeuwenlang het hoofdmiddel van bestaan in Veenendaal. Met name in de periode (direct) na 1550 toen er sprake was van zowel een politiek als economisch gunstig ondernemingsklimaat (zie Ontginning), viel er in deze bedrijfstak een grote bloei te bespeuren. De sterke groei van de veenkolonie Veenendaal illustreert dit beeld. Het betrof hier echter slechts een tijdelijke ontwikkeling. Doordat de veengebieden langzaam maar zeker uitgeput raakten, nam de turfwinning na verloop van weer tijd af. Bovendien leidde de voortgaande afgraving van het veenpakket tot een sterke maaiveldaling. De vervening die eerst plaatsvond door het eenvoudig afgraven van het hoogveen diende hierdoor in later tijd te worden vervangen door de zogenaamde natte methode, waarbij de turf slechts op een moeizame wijze -baggeren- kon worden gewonnen. Na 1750 zouden de activiteiten in de eens zo bloeiende bedrijfstak van de turfwinning dan ook tot een minimum gereduceerd worden.
Om de grote armoede die vervolgens ontstond enigszins het hoofd te bieden, trachtte men een bestaan op te bouwen door het combineren van wat landbouw, veenderij en huisnijverheid in de vorm van het spinnen en wolkammen. Met name de huisnijverheid die al zeer vroeg in de streek werd beoefend en wel in verband wordt gebracht met de oorspronkelijke Vlaamse kolonisten, vormde in de periode vanaf 1750 een belangrijke bron van inkomsten. Het boerenbedrijf was over het algemeen klein van omvang en het agrarisch grondgebruik wisselende sterk. Er werd zowel akkerbouw als veeteelt bedreven, waarbij in het laatste geval het houden van schapen voor de wolbewerking minstens zo belangrijk was als de melkveehouderij. Gemakkelijk had het boerenbedrijf het in deze periode niet: als gevolg van de voortgaande maaiveldaling werd het steeds meer in de richting van de schaarser wordende hogere gronden verdreven.
De wolnijverheid liet in tegenstelling tot het boerenbedrijf juist wel een gunstige ontwikkeling zien. Vond in deze tak van huisindustrie in 1748 iets minder dan de helft van de totale beroepsbevolking emplooi, in 1808 was dit percentage al gestegen tot bijna drie kwart. In 1815 bedroeg het aantal wolkammerijen en sajetmakerijen 80 en waren er 19 kleine linnen- en wolweverijen, bij elkaar goed voor de verwerking van zo'n 100 ton wol per jaar. Allengs breidde deze huisnijverheid zich verder uit en nog in de eerste helft van de negentiende eeuw ontstonden hieruit de eerste kleine fabrieken (zie Nederzettingen).

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Water

De eerste ontsluiting van het gebied van Veenendaal aan het einde van de Middeleeuwen vond plaats door de aanleg van een netwerk van waterwegen: vaarten, wijken, sloten en dwarssloten. Aan deze vroege infrastructuur is -om inzicht te verkrijgen in de gang van de vervening en ontginning van het gebied- in het voorgaande al vrij uitvoerig aandacht besteed. Op deze plaats wordt dan ook volstaan met te verwijzen naar de betreffende paragraven en het kaartje waarop "enkele stadia van de belangrijkste watergangen in het zuidelijk deel van de Gelderse Vallei" schematisch worden weergegeven.
Over de betekenis van de scheepvaart voor de ontwikkeling van Veenendaal kan nog wel het één en ander worden vermeld. De handel in turf stond of viel eertijds met deze wijze van vervoer. Via de Grebbesluis voeren de volgeladen schepen vanaf de Grift de Rijn op. Dit kon echter niet op elk willekeurig moment plaatsvinden. Wanneer het water op de Rijn te hoog stond, bleef de Grebbesluis gesloten. Het aantal geschikte gelegenheden nam in de loop der tijd bovendien af. Enerzijds had dit als oorzaak dat het niveau van het water in de Rijn om verschillende redenen steeds hoger werd. Anderzijds kwam het water van de Grift door de afgraving van de venen geleidelijk steeds lager te staan. De Grebbesluis werd zo op den duur steeds meer een overslag- in plaats van een doorvoerpunt.
Met het aflopen van de vervening verdween ook de scheepvaart uit Veenendaal. Zo werd de vraag naar "communicatie te water met de naast omliggende plaatsen" bij de Opgave van de Stand van de Gemeente in 1815 in Stichts zowel als Gelders Veenendaal afgedaan met de mededeling "van geen applicatie". Illustratief is in deze ook het feit dat in het centrum van de veenkolonie kort voor het midden van de vorige eeuw ondermeer een gedeelte van de Kerkewijk en de Hoofdstraat (1845) werden gedempt.

3.4.2 Wegen

Het wegverkeer in Veenendaal was vroeger sterk ondergeschikt aan de scheepvaart. Afgezien van de Buurtsteeg die in oostelijke richting de veenkolonie met Ede verbond, werden alle wegen van betekenis aangelegd langs eerder gegraven vaarwegen. Net als de waterlopen kenden de wegen in hoofdlijnen dan ook eveneens een stervormig patroon.
Hoewel de verkeersbetekenis van de wegen met het aflopen van de vervening toenam, liet de kwaliteit van het wegenstelsel tot na het midden van de vorige eeuw sterk te wensen over. Vooral 's winters bij hoog water en tijdens perioden van grote regen- of sneeuwval waren de wegen (vrijwel) onbruikbaar.

3.4.3 Dijken en kaden

Afgezien van de lagere dijken en kaden die langs de vaarwegen werden aangelegd, kwam er in de omgeving van Veenendaal maar één dijk gereed die het vermelden waard is: de Slaperdijk. Deze dijk die de gemeente alleen in het uiterste noorden daadwerkelijk aandoet en verder aan de westzijde direct langs de gemeentegrens met Amerongen loopt, werd in 1652 en volgende jaren op last van de Utrechtse Staten in twee fasen aangelegd om het Sticht te beschermen tegen overstromingen vanuit Gelderland. Als onderdeel van de Grebbelinie verrees aan de dijk in 1786 het grote Fort aan de Buursteeg (zie Militaire infrastructuur).

3.4.4 Militaire infrastructuur

Kort voor het midden van de achttiende eeuw werd in de Gelderse Vallei een begin gemaakt met de aanleg van de Grebbelinie. Deze natte verdedigingslinie die zich vanaf het zuiden van de Gelderse Vallei tot aan de Zuiderzeekust in het noorden uitstrekte en diende om het Sticht en Holland tegen een inval vanuit het oosten te beschermen (zie Regiobeschrijving), kende aanvankelijk op het grondgebied van de huidige gemeente Veenendaal geen werken. Eerst in 1786 kwam in het kader van de modernisering en uitbreiding van de linie op Veenendaals grondgebied het fort aan de Buursteeg gereed. Dit grote verdedigingswerk diende om de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. In 1799 werd vervolgens tussen het fort en de Schalmdijk (gemeente Renswoude) nog de linie van de Juffrouwwijk aangelegd.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Veenendaal

De nederzetting Veenendaal ontstond omstreeks 1550, ten tijde van de systematische vervening door Van Schoonbeecke c.s. De eerste veenarbeiders in het gebied vestigden zich volgens het geijkte patroon van een veenkolonie langs de belangrijkste kanalen en wijken.
Met het toenemen van de bevolking werd de behoefte aan een eigen parochiekerk steeds sterker gevoeld. Als lokatie voor de te stichten kerk hadden de veenraden in eerste instantie het Groot Venlo gekozen, maar toen bleek dat de eigenaar van deze hoogte, het Karthuizerklooster van Utrecht, niet bereid was tot verkoop, liet men het oog vallen op Klein Venlo. De St. Salvatorkerk die hier op 3 juni 1566 ingewijd werd, luidde het ontstaan van de -

voor een veenkoloniale nederzetting ongebruikelijke- dorpskern van Veenendaal in. Ten oosten van het nieuwe kerkgebouw werd het "Mercktvelt" aangelegd, een dorpsplein waar onder andere de (jaar)markten plaatsvonden. Rondom dit plein ontstond al spoedig een gedifferentieerde bebouwing van burgerwoningen, winkels van ambachtslieden, een dorpsherberg en een pastorie.
Ondanks deze ontwikkeling bleef Veenendaal ten tijde van de sterke uitbreiding in de laatste helft van de zestiende en de loop van de zeventiende eeuw in de eerste plaats toch duidelijk een veenkolonie. Het merendeel van de bebouwing -hoofdzakelijk veenarbeiderswoningen- werd overeenkomstig het algemene beeld van de veenkolonie langs kanalen en wijken gevestigd: aan weerszijden van de huidige Hoofdstraat en rond de zogenaamde Zwaluwstaart (thans Verlaat, Gelderland, Hoogstraat en omgeving) met enige uitlopers langs de Grift (nu Valleistraat, Zandstraat) en de Boveneindse Grift (nu Prins Bernhardlaan), als ook een kleine cluster rond de kruising van de huidige Korte Molenstraat en Gortstraat met de Zandstraat.
In de bovenstaande situatie zou tot aan de tweede helft van de negentiende nauwelijks verandering optreden. Weliswaar breidde de bebouwing zich in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk verder uit -met name ten zuiden van de Zandstraat- en trad er tevens enige verdichting op in de bestaande bebouwing, maar deze groei was slechts marginaal. De (stervormige) hoofdstructuur met bebouwing langs kanalen en wijken bleef ongewijzigd.
Ook wat betreft het karakter van de bebouwing voldeed het dorp Veenendaal aan het geijkte beeld van een veenkolonie: de variatie was van aanvang aan groot. De textielnijverheid en het schippersbedrijf waren sterk vertegenwoordigd, terwijl ook de verzorgende functie (brouwerijen, bakkerijen, etc.) voor de nodige werkgelegenheid zorgde. Verder stonden er in het dorp onder andere kalkovens en waren er sinds het midden van de zeventiende eeuw twee molens gevestigd.

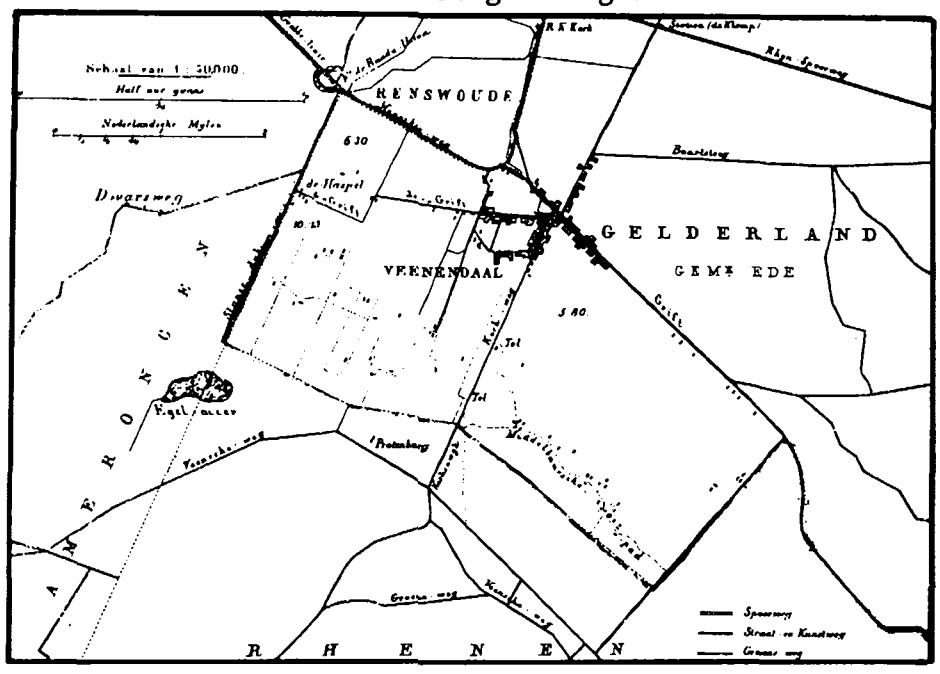

Afb. 4 Veenendaal rond 1865

Naarmate de vervening terugliep werd de reeds eeuwenlang als huisnijverheid beoefende wolbewerking (zie ook Grondgebruik) van steeds grotere betekenis. Het wolkammen was aan het begin van de vorige eeuw voor veel Veenendaalers de belangrijkste bron van inkomsten en tal van huizen waren ingericht als "wolkammershuis". Achter een eenvoudig woonhuis bevond zich een gedeelte dat voor het bedrijf in gebruik was; een wasserij, een kammerij en een ververij. Uit deze omvangrijke nijverheid zouden -via een proces van concentratie- nog tijdens de eerste helft van de vorige eeuw de eerste fabrieken van Veenendaal ontstaan. In 1843 bestonden er naast de vele wolkammerijen reeds vier fabrieken met in totaal 135 werklieden.

3.5.2 Verspreide bebouwing

Naast de eigenlijke dorpsbebouwing kende Veenendaal al vroeg ook een aanzienlijke mate van verspreide bebouwing. Niet alleen droeg de veenkoloniale bebouwing langs de griften verder van de oude dorpskern verwijderd (veelal) een verspreid karakter, ook trof men her en der in het buitengebied bebouwing aan in de vorm van kleine boerderijen en keuterijen. Op een enkele plaats ontstond er door concentratie uit deze bebouwing na verloop van tijd een kleine buurtschap, wat het geval was bij de Middelbuurt in het zuidoosten en de Haspel in het westen van de huidige gemeente. Ook rond de in 1711 met toestemming van de Heer van Renswoude, waartoe dit gedeelte van Veenendaal eertijds behoorde, gestichte katholieke schuilkerk aan de Nieuweweg-Noord was er omstreeks 1850 sprake van enige concentratie in de bebouwing.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

Rond het midden van de vorige eeuw behoorde de karakteristieke vervening in Veenendaal nagenoeg tot het verleden. De 1850-kaart toont hoe de meeste verveningsgronden reeds als landbouwgebied waren ontgonnen. Verder blijken er zich binnen de gemeente ten opzichte van de voorgaande eeuwen geen wijzigingen van betekenis te hebben voorgedaan. Zowel het nederzettingspatroon met zijn veenkoloniale en verspreide bebouwing als het patroon van wegen, waterlopen, dijken en kaden worden (nagenoeg) onveranderd op de kaart weergegeven.

4.2 GRONDGEBRUIK

Met uitsluitend nog wat kleinschalige (natte) verveningen, gold de landbouw in de periode na 1850 als de belangrijkste vorm van grondgebruik in Veenendaal. Van daadwerkelijk grote betekenis was deze bedrijfstak als bron van bestaan voor de meeste inwoners van Veenendaal evenwel niet. De trend van het met de explosieve groei van de textielnijverheid afnemende aantal boeren, zoals die zich in de eerste helft van de vorige eeuw aftekende, zette zich na 1850 voort. Slechts een zeer beperkt deel -nog geen vijf procent- van de totale beroepsbevolking behield uiteindelijk zijn emplooi in de agrarische bedrijfstak, die bovendien werd gekenmerkt door kleine bedrijven en overwegend lage opbrengsten. Binnen het boerenbedrijf viel er een verschuiving in de richting van de melkveehouderij waar te nemen. De akkerbouw nam steeds verder af, om uiteindelijk alleen op de hoogste gronden ten westen van de nederzetting Veenendaal van enige betekenis te blijven. De intensieve schapenteelt die eertijds de grondstof leverde voor de huisnijverheid, nam eveneens sterk af naarmate meer en meer boeren overschakelden op het houden van melkvee. De schaapskooien waarmee het landschap -vooral aan de rand van de Heuvelrug- eens bezaaid was, verdwenen in deze periode geheel uit het landschap.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Water

Als vermeld verdween de scheepvaart ruim voor het midden van de vorige eeuw uit Veenendaal. Dit betekende echter niet dat daarmee ook de ontwikkeling van het waterlopenpatroon geheel teneinde was. Integendeel zelfs; gedurende de periode 1850-1940 onderging het patroon van waterlopen meer wijzigingen dan in de voorgaande tweehonderd jaar.
Allereerst bleef de al genoemde slechte waterhuishouding het gebied parten spelen. In 1866 liet de Genie in het kader van de modernisering van de Grebbelinie (zie Militaire infrastructuur)

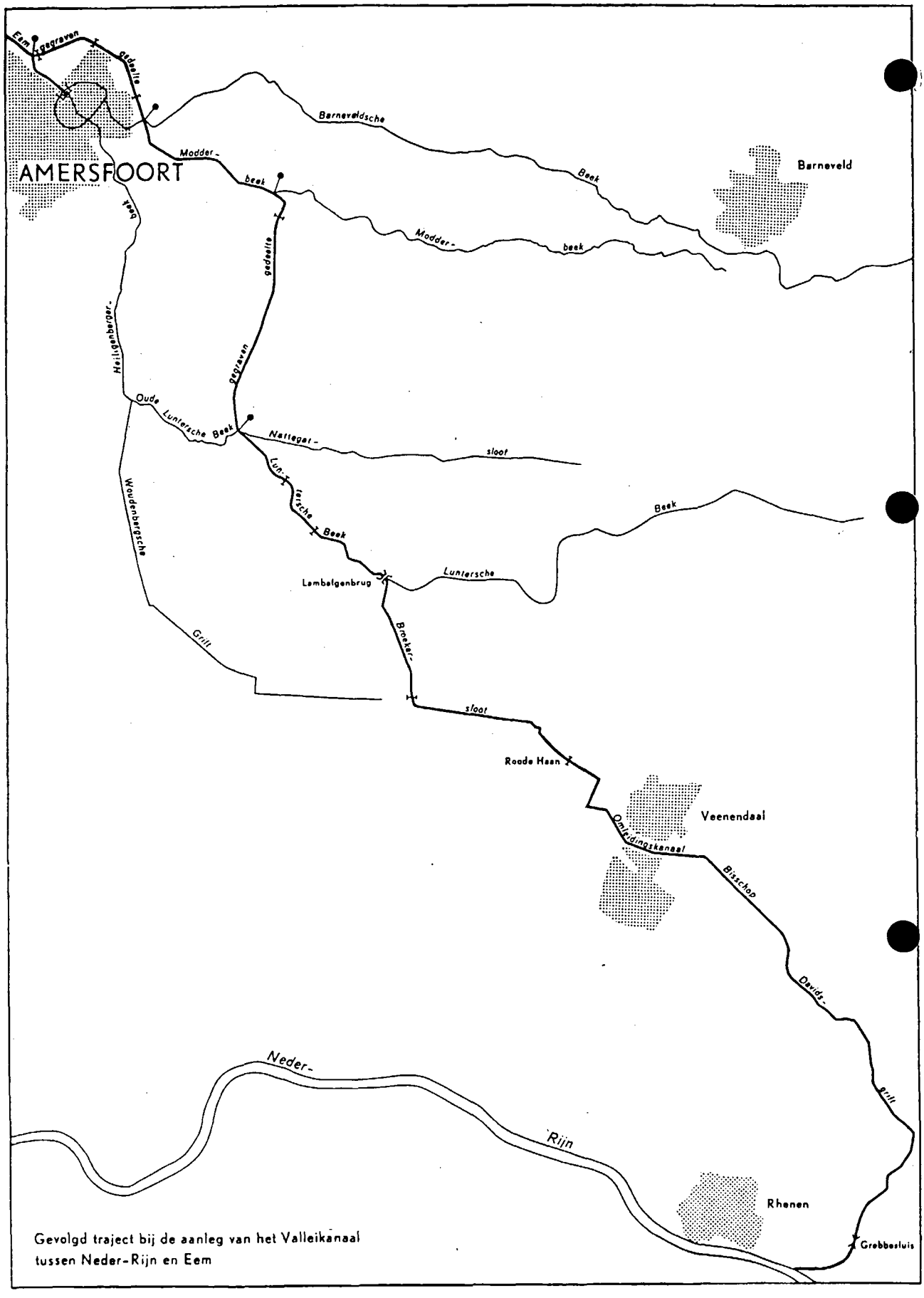

Afb. 5 Situatie van het Valleikanaal

het Omleidingskanaal aanleggen, dat diende ter verbetering van de afwatering van de Grift. In 1937-1949 werd ten behoeve van de verbetering van de algehele afwatering in het zuiden van de Gelderse Vallei het Valleikanaal aangelegd. Beide kanalen (zie Afwatering) liepen dwars door de bestaande perceleringen en de - inmiddels gedempte- Kerkewijk, en betekenden als zodanig een aanzienlijke aantasting van de veenkoloniaal-landschappelijke hoofdstructuur.
Een andere factor die voor grote veranderingen in het patroon van waterlopen zorgde, was in de loop van de eerste helft van deze eeuw de sterke opkomst van het gemotoriseerde wegverkeer. De overgebleven waterwegen in de dorpskern werden steeds meer als een hindernis ervaren en aan het eind van de jaren twintig werd een begin gemaakt met de demping van de huidige Valleistraat, Verlaat, Hoogstraat, Zandstraat, Panhuis en Prins Bernhardlaan. Resultaat van deze dempingen was een stratenpatroon met opvallend brede straten in verhouding tot de flankerende dorpsbebouwing. De infrastructurele hoofdstructuur bleef weliswaar intact, maar het dorpsbeeld onderging met het verdwijnen van het water duidelijk een verarming.

4.3.2 Wegen

Het wegenpatroon van Veenendaal onderging tussen 1850 en 1940 geen belangrijke wijzigingen. In 1940 was de wegenstructuur nog altijd nagenoeg volledig terug te voeren op het inmiddels in onbruik geraakte en deels gedempte stelsel van griften en wijken. Nieuwe wegverbindingen van betekenis kwamen er in deze periode niet tot stand. Ook de verbetering van de begaanbaarheid van de wegen liet na het midden van de vorige eeuw nog geruime tijd op zich wachten. De enige doorgaande verbinding die omstreeks 1850 verhard was, was de weg Elst-Veenendaal-Fort aan de Buursteeg-De Klomp. De overige wegen werden later en dan vooral in de loop van de eerste helft van deze eeuw bestraat.

4.3.3 Spoorwegen

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich in 1886 aan in Veenendaal met de komst van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren, dwars door de gemeente. In 1845 kwam weliswaar al net buiten de gemeente de "Rhijnspoorweg" van Utrecht naar Arnhem gereed, met op relatief korte afstand van Veenendaal het station De Klomp. Maar om daar te komen echter moest men iedere keer een zandweg afleggen en door de Veenendaalers werd de lijn dan ook weinig gebruikt. Anders was dat met de nieuwe lijn uit 1886 die direct na de opening voor zowel het reizigers- als het goederenvervoer floreerde. Het was echter vooral de industrie van Veenendaal die welvoer bij de komst van de trein.

4.3.4 Dijken en kaden

De demping van griften en wijken alsmede de verbetering van de afwatering hadden tot gevolg dat vooral in de laatste decennia van de periode 1850-1940 diverse dijken en kaden werden geslecht. Nieuwe dijken of kaden kwamen er, de spoordijk uitgezonderd, niet tot stand. De Slaperdijk bleef ondanks zijn functieverlies wel behouden als een opvallend en karakteristiek landschapselement.

4.3.5 Militaire infrastructuur

De betekenis van de Grebbelinie nam gedurende de periode 1850-1940 sterk af. Werd de linie in de Vestingwet van 1874 met het oog op continuering van het onderhoud nog opgenomen als de "Stelling van de Gelderse Vallei", kort daarop werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 zelfs geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten schuilplaatsen. Slechts hier en daar was er een betonnen kazemat in de frontlijn aanwezig. Tegenstand werd er bij de Duitse inval overigens niet lang geboden; het dreigement de stad Utrecht een zelfde lot te laten ondergaan als Rotterdam was aanleiding de strijd al na vijf dagen te staken. Na de tweede wereldoorlog had de Grebbelinie militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel opgeheven.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 Veenendaal

Stedebouwkundige ontwikkeling

Rond het midden van de vorige eeuw telde Veenendaal 517 huizen en 4700 inwoners. De structuur van het dorp was in wezen nog net als bij het ontstaan van de veenkolonie in de tweede helft van de zestiende eeuw. Nog steeds vormde de Markt het dorpscentrum en was er sprake van een lineaire bebouwing aan weerszijden van de hoofdwatergangen. Spoedig echter zou deze situatie zich drastisch wijzigen. Onder invloed van de grootscheepse industrialisatie namelijk belandde Veenendaal kort na 1850 in zijn tweede snelle groeifase. Niet alleen verrezen er in het dorp tal van grote fabriekscomplexen, ook moest er op grote schaal gebouwd worden voor de sterk groeiende bevolking. De enorme expansie van de industrie die verderop in detail zal worden besproken, werd minstens geëvenaard door de aanwas van de bevolking. Stichts Veenendaal alleen al groeide in de periode 1850-1955 van 2950 tot 17.164 inwoners. Een dergelijke explosie van de bevolking had uiteraard zijn weerslag op de structuur en het karakter van het dorp. Er werden nieuwe straten aangelegd en tal van woningen gebouwd, eerst in de onmiddelijke omgeving van de fabrieken en later ook op verder verwijderde locaties. Zo

ontstonden de "Engelse stad" -vier blokken met arbeiderswoningen op het terrein van de Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij- en de arbeiderswoningen langs de Wilhelminastraat, de Van der Pollstraat, de Zandstraat, de Molenstraat, de Beatrixstraat, de Valleistraat, de Gortstraat, en de Parallelweg. Aan deze rij werden in de jaren twintig en dertig van deze eeuw -al dan niet in opdracht van nieuw opgerichte woningbouwcorporaties- talloze straten toegevoegd. Voorbeelden zijn de woningbouwcomplexen aan de Davidstraat, de Talmastraat , het Talmaplein, De Kuyperstraat, de Keucheniusstraat en het Da Costaplein.
Ook wat betreft de aard van de bebouwing voltrokken er zich na 1850 grote veranderingen in Veenendaal. Allereerst waren er de grote fabriekscomplexen die in schril contrast stonden met de traditionele kleinschalige bebouwing van woonhuizen, keuterijen en huisnijverheidsbedrijfjes. Alleen de kerk en de beide molens konden zich qua omvang enigszins met deze bebouwing meten. De huisvesting van de vele fabrieksarbeiders vroeg eveneens dringend om nieuwe bouwtypen. Het antwoord op dit vraagstuk werd gevonden in de bouw van blokken of stroken met meerdere woningen onder één dak, de zogenaamde "lange jammers" die spoedig het aangezicht van menige straat bepaalden. Een direct gevolg van de ontwikkeling van Veenendaal tot industrieplaats was verder de -voor een deel van de bevolking althans- toenemenende welvaart, die de komst van nieuwe voorzieningen en luxe winkels met zich mee bracht. Vooral de Markt, de Hoofdstraat en in mindere mate ook de Hoogstraat ondergingen een complete metamorfose waarbij de oorspronkelijke bebouwing van woonhuizen werd vervangen door één bestaande uit voor die tijd moderne winkel-woningen. De nieuwe elite trok zich intussen meer en meer uit de sterk verstedelijkte dorpskern terug om zich in riante villa's aan het zuideinde van de Kerkewijk te vestigen.

Industriële ontwikkeling

De grootschalige industrialisatie die Veenendaal de bijnaam "Tilburg van het Noorden" zou opleveren, laat men gewoonlijk beginnen met de oprichting van de "Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij" in 1861. In zeer korte tijd zag dit ter hoogte van de huidige Weverij -zuidelijk van de Zandstraat- gesitueerde bedrijf kans uit te groeien tot één van de allergrootste in zijn soort. In 1866 werkten er al 765 mensen.
De "N.V. Veenendaalsche Sajet- en Vijfschachtenfabriek v.h. Wed. D.S. van Schuppen en Zoon" was één van de vier grotere bedrijven die reeds voor het midden van de vorige eeuw actief waren (zie Nederzettingen tot 1850). Begonnen als traditioneel wolkammersbedrijfje ontwikkelde deze fabriek zich vooral na de introductie van de stoommachine in Veenendaal in 1859 snel. Het aan de Zandstraat gevestigde bedrijf -beter bekend onder zijn latere naam "Scheepjeswol"- werd met name in deze eeuw diverse keren uitgebreid. De grote wolindustrie genaamd "Firma Gebr. van Leeuwen" kwam eveneens voort uit een oud wolkammersbedrijf, dat reeds in 1789 werd gesticht. In 1893 grondvestten de Van Leeuwens in het gebouw van de voormalige bierbrouwerij aan het Verlaat een fabriek die er thans nog in volle omvang staat. De voormalige "Frisia Wolspinnerij N.V." die in 1910 aan de Kerkewijk verrees, was in feite een voortzetting van de in 1884 door Van Veenendaal

opgerichte machinale sajetfabriek. Van dit bedrijf rest slechts de monumentale "kantoor-villa".
In 1899 werd eveneens aan de Kerkewijk het fabriekscomplex van de "N.V. Rhenensche Cravatten- en Confectiefabriek" gesticht. Hoewel de eigenaar, de Enschedese textielfamilie Roessingh, in 1919 iets zuideljker aan de Kerkewijk nog een fabriekscomplex liet aanleggen, ging het "de Cravat" -zoals het textielbedrijf in de volksmond genoemd werd- niet voor de wind. In 1930 brandde de oorspronkelijke fabriek grotendeels af en hoewel een gedeelte van het bedrijf nadien opnieuw werd opgebouwd, ging het na allerlei moeilijkheden in 1934 alsnog failliet. In 1934 en volgende jaren gingen de beide bedrijfscomplexen over in handen van een geheel andere tak van industrie, namelijk de sigarenindustrie die zich in het laatste kwart van de vorige eeuw had ontwikkeld uit de al veel langer bestaande tabakskerverij. De in 1886 door J. van Schuppen opgerichte en sinds 1913 aan de Kerkewijk gevestigde "Ritmeester"-sigarenfabriek was door de -vooral in de laatste helft van de jaren twintig en aan het begin van de jaren dertig vertoonde- explosieve groei genoodzaakt uit te zien naar andere vestigingsmogelijkheden. Ditzelfde gold ook voor de "Panter"-sigarenfabriek die was ontstaan uit een initiatief van de beide zonen van de grondlegger van de "Ritmeester".
Naast de bovengenoemde, in oorsprong meest negentiende eeuwse bedrijven, ontstonden in de loop van de eerste helft van deze eeuw vele andere waarvan de belangrijkste waren de "Van Leeuwen"-tricotagefabriek, de "N.V. Textielfabriek Veenendaal", de "N.V. Nederlansche Wolspinnerij", de wolspinnerij "Louis Feitz N.V." en de sigarenfabrieken "Cavansa" en "Edelman". Voor een zekere mate van diversificatie in de door de textiel- en sigarenindustrie gedomineerde bedrijvigheid zorgde de vestiging van onder andere een vermicelli- en macaroniefabriek, een banketfabriek en een boterfabriek. In relatief korte tijd ontwikkelde Veenendaal zich zo van een veenkolonie waar de wolkammerij en -spinnerij als huisnijverheid werden beoefend tot een sterk geïndustrialiseerde nederzetting waar grote fabriekscomplexen met hoge schoorstenen het beeld bepaalden.

4.4.2 Verspreide bebouwing

Het beeld dat de verspreide bebouwing rond het midden van de vorige eeuw vertoonde was in 1940 in hoofdlijnen nog aanwezig. Een verschil ten opzichte van het verleden was dat door de sterke groei van de nederzetting Veenendaal in feite het buitengebied werd verkleind. Een deel van de eertijds verspreide bebouwing - die langs de griften vooral- kwam op een gegeven moment binnen de dorpsstructuur van Veenendaal te liggen. Verder mam het aantal boerderijen en keuterijen buiten de bebouwde kom enigszins af, een ontwikkeling die waarschijnlijk nauw samenhing met het vaak marginale karakter van deze bedrijfjes en de aantrekkingskracht die de industrie op de kleine agrariërs uitoefende.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Gedurende de periode na 1940 hebben zich grote veranderingen voorgedaan in Veenendaal. Het opvallendst was ongetwijveld de enorme groei van de nederzetting. Om de explosief groeiende bevolking te kunnen huisvesten werden er rondom de bestaande dorpskern tal van nieuwe woonwijken aangelegd. Hoewel het met de bestaande industrieën vanaf de jaren zeventig in snel tempo bergafwaarts ging en de meeste grote fabriekscomplexen in het dorp na sluiting aan de sloophamer ten prooi vielen, werden er aan de rand van het dorp bovendien omvangrijke bedrijfsterreinen gerealiseerd in de hoop daarmee nieuwe werkgelegenheid aan te trekken.
Al met al betekende deze ontwikkeling een forse aanslag op het buitengebied van Veenendaal. Wanneer alle uitbreidingsplannen voltooid zullen zijn, zo valt uit het Bestemmingsplan "Landelijk Gebied" uit 1987 op te maken, dan zal nog slechts ongeveer een kwart van het totale grondgebied van de gemeente worden ingenomen door niet-stedelijk gebied in de vorm van landbouwgronden en natuurgebiedjes. Van de oorspronkelijke verkavelingen zijn thans nog slechts sporadisch grotere eenheden terug te vinden, ook al door de aanleg van nieuwe wegen. Wat dat laatste betreft blijkt de wegenstructuur over het algemeen wel de grootste constantie te vertonen: deze structuur kan ondanks de komst van tal van nieuwe wegverbindingen in hoofdlijnen nog teruggevoerd worden op die van de griften en wijken uit de verveningsperiode.

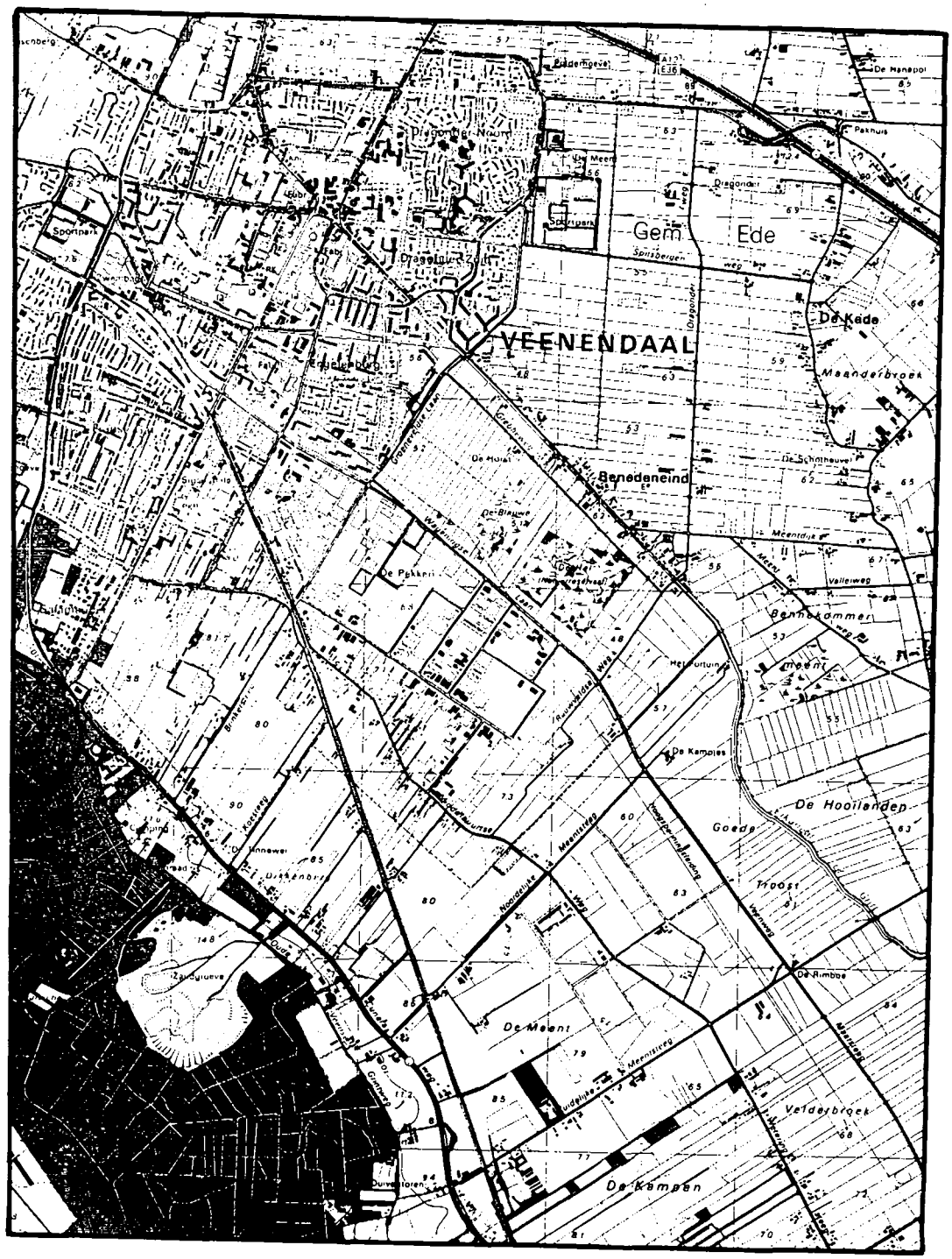

Afb. 6 Veenendaal anno 1989

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPELOGIE

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1. Dorpsgebied vóór 1850

Van de oorspronkelijke dorpsstructuur van deze planmatige nederzetting is slechts een deel door recente veranderingen overgebleven.
Op het zogenaamde Klein Venlo, een zandheuvel in het veengebied, werd in 1561 in opdracht van de veenraden de St. Salvatorkerk (de tegenwoordige N.H.Kerk) gebouwd.Voor de op het hoogste punt gelegen kerk lieten zij een marktplein, het 'mercvelt' aanleggen. Kerk, kerkhof en marktplein werden haaks op reeds bestaande Kerkewijk gesitueerd. De aanleg werd uit de kas van de veengenoten betaald. Aan de Markt, die zijn oorspronkelijke functie heeft behouden, ontstond slechts ten dele een gesloten bebouwing, die zich pas in de periode 1850-1940 verdichtte.

1.1.2 Dorpsgebied 1850-1940

Veenendaal

De nederzetting Veenendaal is ten gevolge van bebouwing in de negentiende en (vooral) de twintigste eeuw zeer sterk in omvang toegenomen. Voor zover het de periode 1850-1940 betreft, was de stedebouwkundige ontwikkeling nauw verbonden met de ontwikkeling tot industriekern die Veenendaal in deze periode doormaakte. De enorme groei die zich onder invloed van de industrialisatie in het dorp voltrok, had zijn weerslag op zowel de structuur als het karakter van de voormalige veenkolonie. Zonder dat daarbij direct de oude stervorminge structuur van de nederzetting werd verlaten, ontstonden er vanaf het midden van de vorige eeuw grote fabriekscomplexen langs bestaande wegen (de hoofdwatergangen), met name langs de Kerkewijk en het gebied ten oosten van de kerkbuurt. Ook de uitbreiding van de woonbebouwing vond in eerste instantie plaats langs bestaande wegen, vooral als lintbebouwing in de richting van De Klomp. Spoedig echter bood deze wijze van huisvesting onvoldoende soelaas voor de sterk groeiende arbeidersbevolking. De oude structuur met de Markt als dorpscentrum en verder bebouwing langs de hoofdwatergangen moest worden doorbroken om ruimte te scheppen voor de bouw van nieuwe woningen.
Er werden nieuwe straten aangelegd, eerst in de onmiddelijke omgeving van de fabrieken en later ook op verder verwijderde locaties. Zo ontstonden de "Engelse stad" op het terrein van de Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij en de arbeiderswoningen langs de Wilhelminastraat, de Beatrixstraat, de Van der Van der Pollstraat, de Zandstraat, de Molenstraat, de Valleistraat, de Gortstraat en de Parallelweg. Aan deze rij werden in de jaren twintig en dertig -de groei van de arbeidersbevolking bereikte op dat moment zijn hoogtepunt- tal van straten toegevoegd, ten dele in opdracht van nieuw opgerichte corporaties. Voorbeelden zijn de woningbouwcomplexen aan de Davidstraat, de Keucheniusstraat, de

Kuyperstraat, de Talmastraat en het Da Costaplein.
Ook wat betreft de aard van de bebouwing voltrokken er zich na 1850 grote veranderingen in Veenendaal. Allereerst waren er de grote fabriekscomplexen die in schril contrast stonden met de traditionele bebouwing van woonhuizen, huisnijverheidsbedrijfjes en keuterijen. De huisvesting van de vele fabrieksarbeiders vroeg eveneens om nieuwe bouwtypen. Het antwoord op het vraagstuk werd gevonden in de bouw van blokken of stroken met meerdere woningen onder één dak, de zogenaamde "lange jammers" die spoedig het aangezicht van menige straat bepaalden. Ook bracht de -voor een deel van de bevolking althans- toenenende welvaart de komst van nieuwe voorzieningen en luxe winkels met zich mee. De nieuwe elite trok zich geleidelijk aan terug uit de sterk verstedelijkte dorpskern om zich in riante villa's aan het zuideinde van de Kerkewijk te vestigen.
Na de tweede wereldoorlog onderging Veenendaal opnieuw grote veranderingen. Het meest opvallende is ongetwijfeld de enorme groei die de nederzetting sindsdien heeft doorgemaakt. Om de explosief toegenomen bevolking te kunnen huisvesten werden rond de bestaande dorpskern tal van nieuwe woonwijken aangelegd. Ook verrezen aan de rand van het dorp omvangrijke bedrijfsterreinen. Met de industriële bedrijvigheid in de oude dorpskern ging het vanaf de jaren zeventig echter in snel tempo bergafwaarts: veel fabrieken moesten hun poorten sluiten en werden gesloopt. Ook veel van de arbeiderswoningen vielen aan de sloophamer ten prooi zodat er van de bebouwing uit de industriële ontwikkelingsfase thans slechts uitermate weinig resteert. In plaats van fabrieksgebouwen en arbeiderswoningen zijn het nu vooral winkelvoorzieningen en de dienstverlening die het beeld in de oude dorpskern bepalen.

De Nieuwe Buurt (Nieuwe weg-Noord)

Aan de Nieuweweg-Noord is in de periode 1850-1940 van enige bebouwingsconcentratie in de vorm van lintbebouwing aan de westzijde van de weg sprake. Aan deze tot 1960 bij de gemeente Renswoude behorende straat verrezen diverse gebouwen van Rooms-katholieke signatuur. Dit waren de sinds 1969 buiten gebruik gestelde R.K. Kerk, de pastorie, de R.K.Lagere School en de R.K. begraafplaats. Het geheel gaat terug op een in 1711 gestichte schuurkerk, die in 1858 werd vervangen en in 1934 plaats maakte voor de tegenwoordige kerk en pastorie.

1.1.3 Sociale woningbouw 1850-1940

Binnen de gemeente Veenendaal bevindt zich een aantal sociale woningbouwcomplexen aan de Davidsstraat, Talmastraat, Talmaplein, De Kuyperstraat, Da Costaplein en Keucheniusstraat. Van belang is het complex aan de Davidsstraat in 1920 naar het ontwerp van de architecten Vorkink en Wormser gebouwd in opdracht van de Veenendaalse Woningstichting. Dit complex bestaat uit een serie blokken met afwisselend 2, 4, 6 woningen van één bouwlaag en zolderverdieping onder een gebroken kap.De panden zijn deels verspringend aan de rooilijn geplaatst in het gebogen tracé van de Davidsstraat. Door een tweetal blokken in een stompe hoek te

plaatsen is enigszins van pleinvorming sprake. Het geheel is een vroeg voorbeeld van een planmatig opgezet complex arbeiderswoningen, geinitieerd door een woningbouwvereniging.
Iets jonger is het complex aan de Keucheniusstraat, Da Costaplein De Kuyperstraat dat in opdracht van de Bouwvereniging Patrimonium twee fasen in 1922/23 en in 1924 tot stand kwam. Aan de Keucheniusstraat en De Kuyperstraat staan de bouwblokken die resp. 2, 4 of 6 woningen onder een kap omvatten, met een stompe hoek ten opzichte van elkaar, zodat een afwisseling van open en gesloten ruimten ontstaat. De blokken worden door voortuinen van de straat gescheiden. Tussen de Keucheniusstraat en De Kuyperstraat ligt het achthoekige Da Costa Plein waar de bouwblokken van 2 onder één kap symmetrische rond dit plein zijn gegroepeerd. De blokken bestaan uit één bouwlaag onder een vrij stijl zadeldak met rode Hollandse pannen gedekt en zijn niet van bijzonder architectonisch belang. De eerste fase uit 1922/23 omvatte naast het Da Costaplein en De Kuyperlaan ook het Talmaplein en de Talmastraat. De bebouwing langs Talmaplein en Talmastraat is recentelijk vervangen door nieuwbouw met in achtneming van de oorspronkelijke rooilijn.

1.2. GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM.

1.2.1 Verdedigingswerken

Binnen de huidige gemeente Veenendaal valt slechts een klein deel van de Grebbelinie. Het oudste werk is het het Fort de Roode Haan dat voor het grootste deel onder de gemeenten Amerongen en Renswoude valt en slechts voor een klein deel onder Veenendaal. Het betreft hier een werk met voorwerk dat in eerste aanzet dateert uit 1629 maar in zijn huidige verschijningsvorm uit 1785-1786 tot stand is gekomen. Het fort is enigszins vergraven bij de aanleg in 1937 van het Valleikanaal toen hier een stuw werd gelegd.
Het fort aan de Buursteeg is voor de helft binnen de gemeente Veenendaal gelegen en voor de rest onder de gemeente Renswoude Dit in 1786 aangelegde fort aan de Buurtsteeg, is een groot verdedigingswerk dat ten doel had de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het is een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Aan de noordwestzijde sluit hierop de onder Renswoude gelegen en in 1799 aangelegde linie van de Juffrouwwijk aan. Beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem en vervulden sindsdien een rol in de beheersing van de spoorlijn.
Het deel onder de gemeente Veenendaal bestaat uit een verhoogd en omgracht werk met twee bastions en een aparte omgrachte redoute. Om het geheel minder goed zichtbaar te maken voor de naderende vijand was beplanting aangebracht. Aan zuidzijde bevindt zich betonnen kazamat van het type S 3 dat werd gebouwd in 1939-1940.

1.2.2 Verspreide agrarische bebouwing

Het buitengebied van de gemeente Veenendaal is sinds 1940 voor een groot deel opgegaan in de sterk toegenomen dorpsuitleg. De oude structuren en verkavelingspatronen zijn vrijwel volledig verdwenen. De resterende groene ruimte draagt weliswaar nog altijd overwegend een agrarisch karakter, maar staat op de meeste plaatsen onder grote druk van de oprukkende verstedelijking. Slechts fragmentarisch vindt men in het buitengebied nog iets terug van de oorspronkelijke inrichting, zoals in het zuidwesten waar verspreide boerderijen met hun karkateristieke laan- en erfbeplantingen sedert eeuwen het beeld bepalen. Verder heeft het buitengebied plaatselijk waarde als natuurgebied: "De Hel", het laatste hoogveenrestant in de gemeente; "Het Meeuwenkampje"; en de omgeving "Salamander/Zandheuveltjes".

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDE

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' te onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.
In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied, de geïnventariseerde objecten alsmede de belangrijkste structuren conform de legenda.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;

1.3 **markering/dominante situering**: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw/landschapsinrichting**: de intrinsieke kwaliteit van stedebouw en/of landschapsinrichting;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE VAN GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE VEENENDAAL

In de gemeente Veenendaal zijn twee gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden:

1. Fort aan de Buurtsteeg
2. Fort de Rode Haan

Beide gebieden zijn onderdeel van de Grebbelinie, waarvan de hierboven genoemede forten voor een deel op het gebied van Veenendaal liggen. Zij grenzen respectievelijk aan de bijzondere gebieden van Renswoude (RWD.GBW 3) en Amerongen (AMG.GBW 4).

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : VNL GBW 1
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Veenendaal
naam : De Grebbelinie (Fort aan de Buursteeg)
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : 10 augustus 1992
inventarisator : B. Olde meierink
aantal MIP-objecten : 1
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.
Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Veenendaal. Deze werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de oorlog vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.
Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang

maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, de opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.
Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.
Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.
Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na

verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken.
Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Veenendaal kende de Grebbelinie aanvankelijk geen werken. De hoofdstructuur, de omstreeks 1745 aangelegde liniewal, begon bij de Roode Haan en deed Veenendaal net aan. In 1786 kwam in het kader van de uitbreiding en modernisering van de Grebbelinie op Veenendaals grondgebied het fort aan de Buursteeg gereed. Dit grote verdedigingswerk diende om de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. In 1799 volgde de linie van de Juffrouwwijk. Deze dijk verbond het aan de Slaperdijk gelegen fort met de Schalmdijk (Renswoude). Beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem.
Het fort aan de Buursteeg is voor de helft binnen de gemeente Veenendaal gelegen en voor de rest onder de gemeente Renswoude Het is een groot verdedigingswerk dat ten doel had de toegang tot de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het is een gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Aan de noordwestzijde sluit hier de onder Renswoude gelegen en in 1799 aangelegde linie van de Juffrouwwijk aan Beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem en vervulden sindsdien een rol in de beheersing van de spoorlijn.
Het deel onder de gemeente Veenendaal bestaat uit een verhoogd en omgracht werk met twee bastions en een aparte omgrachte redoute. Om het geheel minder goed zichtbaar te maken voor de naderende vijand was er beplanting aangebracht.

Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Veenendaal weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij het fort aan de Buursteeg en linie van de Juffrouwwijk kwamen te staan. Hiertoe behoort ook de betonnen kazemat van het type S 3 aan de Nieuwe Weg. De verdedigingslinie heeft het zowel in als na de oorlog zwaar te verduren gehad. Het fort aan de Buursteeg verkeerd thans in verwaarloosde staat.

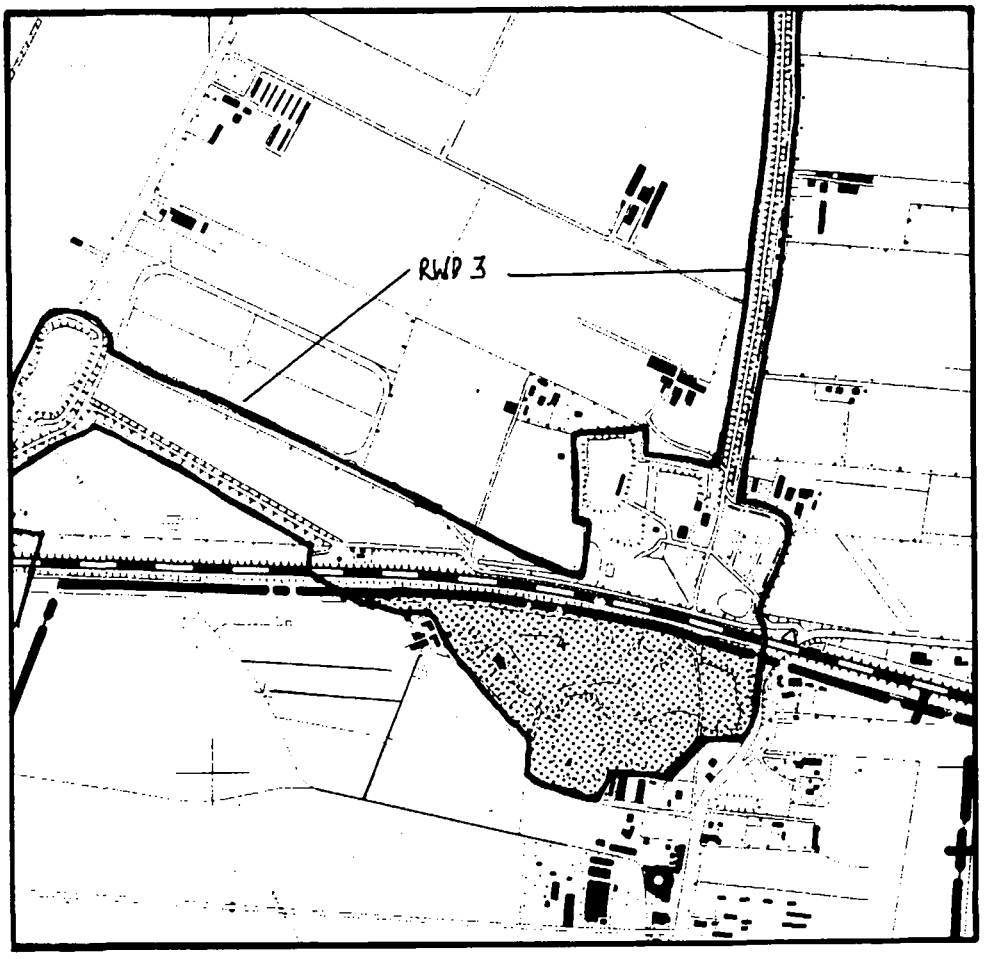

Afb. 7 Grebbelinie: Fort aan de Buurtsteeg

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : VNL GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Veenendaal
naam : De Grebbelinie (De Rode Haan)
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : 10 augustus 1992
inventarisator : B. Olde meierink
aantal MIP-objecten : 1
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:

Zoals boven reeds is medegedeeld wordt binnen de regio Eemland en Valleigebied alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuurhistorisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied. Voor de context verwijzen we naar de beschrijving van het GBW VNL 1. Het gebied van bijzondere Waarde GBW VNL 2 betreft een klein deel van de Grebbelinie en wel het oostelijke deel van het Fort de Roode Haan. Het betreft hier een werk met voorwerk dat in eerste aanzet dateert uit 1629 maar in zijn huidige verschijningsvorm uit 1785-1786 dateert. Het fort is enigszins vergraven bij de aanleg van het Valleikanaal in 1937 toen hier een stuw werd gelegd.
De rest van het Fort is gelegen binnen de gemeente Renswoude en Amerongen en is aldaar beschreven.

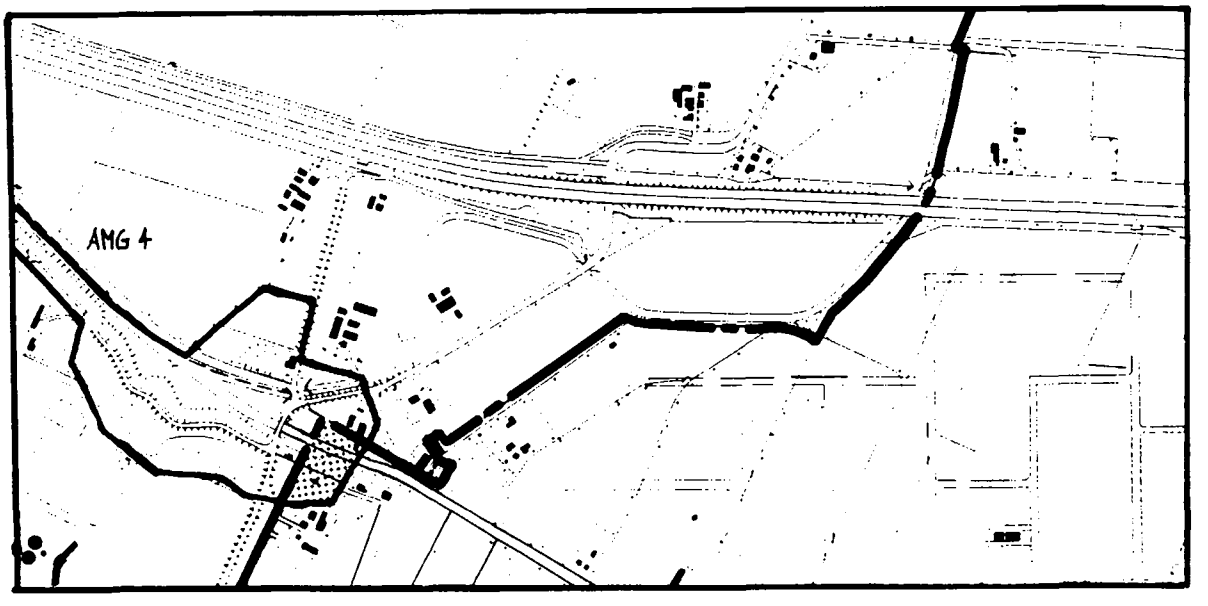

Afb. 8 Grebbelinie: Fort aan de Rode Haan

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

3.1. Archeologische terreinen

Archeologische vindplaatsen komen volgens de Rijksdienst voor Bodemonderzoek niet voor in Veenendaal: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, R.O.B. en Provincie Utrecht, 1987.

3.2 Historisch-geografisch elementen

De volgende Historische-geografische elementen en structuren zijn belang.

1. Tracés van oude bestuurlijke grens tussen Gelderland en Utrecht.De scheiding tussen de gerechten Rhenen, Ede en Renswoude.

2. De ruimtelijke hoofdstructuur van de veenkolonie waaronder het tracé van de Grift.

3. De oude kern van Veendaal waartoe te rekenen de hoger gelegen kerk, de markt en de oude molenplaats.

4. Verveningsrestanten in de natuurreservaten de Hel en de Blauwe Hel.

5. De Militaire infrastructuur waartoe gerekend kan worden het zuidelijk deel van de fort aan de buurtsteeg en het tracé van het omleidingskanaal.

6. Industrieel-archeologische sporen. De Kerkewijk is van belang vanweg de combinatie van de bewaard gebleven ruimtelijke hoofdstructuur en de daaraan bevinden gebouwen die herinneren aan de vroegere industrie zoals de fabrikantenvilla's en de voormalige Ritmeester- en Panterfabrieken.

4 OVERZICHT VAN DE BEBOUWING VEENENDAAL

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

In het noorden van Veenendaal bevindt zich nabij de Nieuweweg-Noord het restant van het zogenaamde "Fort aan de Buursteeg", een aardwerk met bastion, zijnde een voormalig onderdeel van de Grebbelinie. Dit in 1786 aangelegde fort was bedoeld ter verdediging van de Slaperdijk in het geval van een aanval vanuit het noord-oosten.
Eveneens deel uitmakend van de Grebbelinie is de tussen 1900 en 1925 gebouwde kazemat die is gesitueerd in een weiland aan de Valleistraat.
Aan de Kerkewijk staat een stalgebouw van de eertijds hier gevestigde Marechaussee-kazerne. Hoewel het pand een woonbestemming heeft gekregen is het interieur van de stalling ten dele nog intact. Naast dit pand staat een 3 woningen bevattend bouwblok, voorheen ook onderdeel van de kazerne.

4.2 VOORWERPEN OP VELDEN, STRATEN EN PLEINEN

Als herinnering aan het afgebroken fabriekscomplex van de "Veenendaalsche stoomweverij" is ter plekke, aan de Weverij, de op bijzondere wijze vormgegeven eerste steen, daterend van 1861, opnieuw ingemetseld, ditmaal in een lage muur aan de rand van een klein plantsoen.

4.3 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Op het Klein Venlo, een hoog gelegen zandgrondgebied tenmidden van het veen, werd in 1566 begonnen met de bouw van het oudste, nu nog bestaande kerkgebouw te Veenendaal: De Rooms Katholieke Sint Salvatorkerk. Aanvankelijk werd het koor gebouwd; in 1572 voltooide men het schip: Beide in laat-gotische stijl. In eerste instantie was er sprake van een zaalkerk. Later, in de 19e eeuw, is deze uitgebreid tot hallekerk. Ten oosten van dit kerkgebouw, dat later in gebruik zou worden genomen door de Nederlands Hervormde Gemeente Veenendaal, is het marktplein ontstaan.
Als domineeswoning behorende bij bovengenoemde kerk is het op het marktplein gesitueerde, Neo-classicistisch geinspireerde herenhuis, gebouwd in 1861.
Het oudste nog bestaande Gereformeerde kerkgebouw in Veenendaal dateert van 1887. De in neo-gotische stijl opgetrokken zaalkerk staat op de hoek van Kerkewijk en Kanaalweg.
Een eenvoudig, niet meer als zodanig in gebruik zijnd kerkgebouw bevindt zich achter de huizenrij aan de Zandstraat. Het betreft een uit de periode 1850-1875 stammende zaalkerk. De kerk,die in 1911 werd verbouwd is momenteel sterk in verval.
Op de plaats aan de Nieuweweg-Noord waar in de 18e eeuw een schuilkerk heeft gestaan staat nu een in traditionalistische stijl uitgevoerd kerkgebouw met pastorie uit 1934.

Eveneens in traditionalistische stijl uitgevoerd zijn de kerkgebouwen aan de Beatrixstraat en de Prins Bernhardlaan, respectievelijk ten behoeve van de Gereformeerde en Nederlands Hervormde gemeenschap. Beide zijn in de jaren '20 tot stand gekomen.

4.4 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

De aan Kostverloren gesitueerde begraafplaats is geopend in 1829 en gesloten in 1948. Sinds in 1986 is ze in gebruik als wandelpark. Daartoe is ze heringericht, waarbij enige grafstenen zijn herschikt.
Van eind vorige eeuw dateren de Rooms Katholieke en Joodse begraafplaats, respectievelijk gelegen aan de Nieuweweg-Noord en de Parallelweg. Op beide begraafplaatsen, welke momenteel niet meer worden gebruikt, staat een klein dienstgebouw.
De grootste begraafplaats te Veenendaal, welke niet in het M.I.P.-rapport is opgenomen, is gelegen aan de Munnikenweg en dateert van 1917. Deze begraafplaats is later uitgebreid.

4.5 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

De zogenaamde "Frisia-villa", Kerkewijk 8, is een in neo-classicistische stijl opgetrokken, dubbel herenhuis dat tussen 1875 en 1900 is gebouwd als kantoorgebouw met directiewoning, behorende bij de, inmiddels verdwenen, fabriek van de Frisia wolspinnerij.
Kerkewijk 115 is een kantoorgebouw dat deel uitmaakt van het complex van de Ritmeester sigarenfabriek. In de gevel van het pand bevinden zich pilasters en lijst, welke doen denken aan classicistische bouwkunst, naast in Jugendstil uitgevoerde ornamenten.
Omstreeks 1900 bracht de industie een zekere welvaart bij een deel van de Veenendaalse bevolking. Als gevolg hiervan kon het consumentisme zijn intrede doen. Voor Hoofdstraat en omgeving had dit als gevolg dat de plaatselijke woningen werden vervangen door nieuwe woon-winkelbebouwing. Momenteel zijn boven de verbouwde winkelpuien nog restanten zichtbaar van hetgeen er door de toenmalige architecten in eclectische of historiserende stijl werd gebouwd. Architecten die in dit verband kunnen worden genoemd zijn Van Kreel, De Geit en Stuyvenberg. Voorbeelden van hun scheppingen zijn: Hoofdstraat nrs. 2, 57, 60, 90 en 101. Een bijzondere vermelding verdienen de panden Hoogstraat 5-7 (een pand in neo-renaissancestijl met twee tuitgevels en met een nagenoeg gave pui) en Markt 7 (een pand met halsgevel, geheel opgetrokken in Jugendstil).
In Veenendaal staan twee interessante gebouwen die tot stand zijn gekomen in opdracht van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij. Het zijn de van een sheddak voorziene, aan het stationsplein gelegen goederenloods uit 1913 en de spoorwegwachterswoning op Kerkewijk 99. De spoorwegwachterswoningen werden in serie gebouwd en zijn bijvoorbeeld ook te vinden in Rhenen.

4.6 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Kerkewijk 69, de zogenaamde "Teekenschool" is een schoolgebouw van 2 bouwlagen onder plat dak dat in 1913 werd gebouwd in opdracht van de "Volksbond tegen drankmisbruik". Het langgerekte, haaks op de weg georienteerde gebouw heeft aan de zijde van de blinde zijgevel een gangruimte en aan de andere zijgevel klaslokalen.
Het schoolgebouw aan de Nieuweweg-Noord is gebouwd in 1930 naar een ontwerp van architect Andriessen uit Hilversum, die ook de naburige kerk zou ontwerpen. In het gebouw zijn enige nieuwzakelijke invloeden aanwijsbaar, met name in de wijze waarop gebruik is gemaakt van beton. Het schoolgebouw diende ten behoeve van de Katholieke gemeenschap, welke was gevestigd aan de Nieuweweg-Noord.

4.7 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

De woongebouwen die zijn opgenomen in dit rapport dateren allen van na het op gangkomen van het industrialisatieproces in Veenendaal, dat wil zeggen van na 1850. Vanwege een grote bevolkingsaanwas werden in eerste instantie nabij de fabrieken arbeiderswoningen gebouwd. Een voor Veenendaal nieuw bouwtype werd geïntroduceerd: Het "blok", een rij aaneengeschakelde arbeiderswoningen, doorgaans bestaande uit 1 bouwlaag onder een zadeldak. Nog bestaande, betrekkelijk gave voorbeelden zijn: Oranjestraat 2-11 (1850-1875); Munnikenweg 47-57 (1900-1925); Nieuweweg 110-136 (1900); Parallelweg 14-22 (1910); Valleistraat 1-19 (1912). Andere uit deze periode overgebleven bouwblokken zijn zowel wat betreft plattegrond als wat betreft gevel ingrijpend gewijzigd. Het blok aan de Oranjestraat is een restant van de "Engelse stad": Vier bouwblokken behorend bij de voormalige Veenendaalsche Stoomweverij.
De in de jaren '20 en '30 gebouwde arbeiderswoningen kwamen gedeeltelijk tot stand in opdracht van de in die tijd opgerichte woningbouwverenigingen. De woningen werden complexgewijs gebouwd. In 1920 werd aan de Davidstraat een complex gebouwd in Amsterdamse School-stijl. Voor het ontwerp tekenden de architecten Vorkink en Wormser uit Amsterdam. Het nog zeer gave complex valt op door onder andere de grote, rode pannendaken en de houten delen waarmee de gevels gedeeltelijk zijn betimmerd.Het complex aan het Da Costaplein en omgeving (1922-1924) is vooral qua aanleg interessant. De eenvoudige bebouwing, bouwblokken van 1 bouwlaag onder zadeldak, is namelijk dusdanig geplaatst dat de rooilijn een ten opzichte van de weg cocave kromming vertoont. Architecten van het complex waren B. van Kreel en J. de Geit.
De florerende industrie betekende voor Veenendaal tevens het ontstaan van een nieuwe elite-groep. Deze groep trok weg uit het centrumgebied en bouwde aan de toenmalige rand van Veenendaal, met name aan de Kerkewijk, een aantal representatieve woningen. Dit vond plaats in het begin van deze eeuw. Aanvankelijk was het gangbare bouwtype de villa, later in de jaren '20 en '30 werd dit het landhuis. Voorbeelden van deze ontwikkeling zijn: Kerkewijk 22 (1900); Kerkewijk 113 (1902); Kerkewijk 139 (1926); Kerkewijk 156 (1916); Kerkewijk 175 (1925); Kerkewijk 187 (1931).

Uitgelicht dienen hier te worden pand Kerkewijk 22, een villa in voor Veenendaal uitzonderlijke chalet-stijl, en pand Kerkewijk 156, een momenteel gepleisterde, sterk vertikaal geaccentueerde villa.
Opmerkelijke woongebouwen zijn de in 1902 gebouwde "gevelpanden" Kerkewijk 39 en 41, welke sinds de jaren '40 een ensemble vormen met de in Delftse School-stijl gebouwde panden Kerkewijk 43 en 45. Het gepleisterde, neo-classicistisch beïnvloede gevelpand Markt 5 heeft tot 1953 dienst gedaan als ambtswoning van de burgemeester. Momenteel is er op de begane grond, achter een verbouwde gevel, een winkel gevestigd.
Kerkewijk 63 (1913) en Kerkewijk 67 (1940) zijn respectievelijke directeurswoningen bij de tussengelegen Ritmeester sigarenfabriek (Kerkewijk 65).
Iets groter uitgevoerd dan de tot blok geschakelde arbeiderswoningen zijn de dubbele woningen. Voorbeelden hiervan zijn: Kanaalweg 5, 6 (1901); Kanaalweg 7, 8, 9 (driedubbel; 1905); Bronmos 2, 4 (1911); Munnikenweg 8, 10 (1928) en Spoorlaan 3,4 (1904). Laatstgenoemde gebouw heeft op het neo-classicisme geinspireerde details.
Geïnspireerd op neo-renaissance zijn 3 naast elkaar gelegen panden aan de Nieuweweg: 41, 43 en 45-47.

4.8 BOERDERIJEN

Van de in Veenendaal aanwezige dwarshuisboerderijen dienen te worden genoemd: Ruisseveen 9 (1875-1900), dat zich, iets verhoogd gelegen aan de rand van een nieuwbouwwijk bevindt; Munnikenweg 40 (1875-1900), waarvan het achterhuis geheel is verbouwd en waarvan het symmetrische voorhuis in het bezit is van een schilddak met lijstgoot; Achterkerkstraat 25-27 (1800-1850) waarvan alleen het voorhuis resteert dat wordt gekenmerkt door een drie traveeen brede opkamer aan de linker zijde.
De meeste in Veenendaal aanwezige boerderijen zijn van het langhuistype. Eén van de oudste boerderijen in deze categorie is Stationsstraat 61. Het pand stamt vermoedelijk uit de periode 1825-1850. Het is in het bezit van 6-ruits schuifvensters, een afgewolfd zadeldak, zeer lage langsgevels en een opkamer aan de rechter zijde. De exemplaren aan de Dijkstraat, nummer 136 (1850-1875) en 164 (1926) zullen spoedig worden omgeven door nieuwgebouwde woningen. Langhuisboerderij Grebbeweg 35 is gelegen aan en met de voorzijde gericht naar de Bisschop Davidsgrift. Ze maakt deel uit van een boerderijstrook. De boerderijen aan de Middelbuurtseweg maken deel uit van een aangetaste boerderijstrook. Middelbuurtseweg 46 is een relatief gaaf exemplaar. Langhuisboerderij Middellaan 76 dient momenteel slechts als opslagruimte, maar het originele interieur, inclusief bedstedes, is nog aanwezig. Het interieur van Vendelseweg 69 (1889) is geheel verbouwd. Het gebouw dat bestaat uit een hoofdmassa met 2 parallele, aangebouwde schuren, alle drie voorzien van een steil zadeldak met gesneden windveren, is nu in gebruik als restaurant.

In Veenendaal bevinden zich een aantal boerderijen die dateren van de wederopbouw in de periode 1940-1945. Als meest gave voorbeelden zijn vermeldenswaardig: Nieuweweg-Noord 239, een kop-hals-romp boerderij; Nieuweweg-Noord 273, een langhuisboerderij; Stationsstraat 73 en 75, 2 vrijwel identieke langhuisboerderijen. De 2 eerstgenoemden en vermoedelijk ook beide andere werden ontworpen door Heineman en Leusink, architecten verbonden aan het "Bureau Wederopbouw Boerderijen" te Amersfoort.
Van alle hier genoemde boerderijen worden er diverse vergezeld door één of meer oorspronkelijke bijgebouwen. Menig bakhuis is nog aanwezig. Een aardig voorbeeld van een dergelijk klein gebouw is gesitueerd op het terrein van de boerderij Middelbuurtseweg 36. Als restant van agrarische bebouwing staat in de bebouwde kom van Veenendaal een schuur, behorende bij de sterk aangetaste en niet meer als zodanig in gebruik zijnde boerderij Nieuweweg 135. Een voormalige keuterij is Houtwal 14, vermoedelijk daterend van tussen 1850 en 1875.

4.9 BEDRIJFSGEBOUWEN

Reeds in 1650 stonden er in Veenendaal 2 molens. Op de plaats van één van deze, Mulderslaan 1, staat momenteel een stellingmolen met ronde bovenkruier, stammend uit 1911. De bijbehorende schuur en molenaarswoning zijn, hoewel verbouwd, nog aanwezig. Op Nieuweweg 109 staat een restant van een stellingmolen met 8-kantige bovenkruier, daterend van 1875-1900.
Ondanks slechte verbindingen, zowel over land als over water verschenen, toen na 1850 in Veenendaal zich het industrialisatieproces begon te voltrekken, er fabrieksgebouwen op de hoger gelegen zandgronden rond de Veenendaalse kern.
De oudste fabrieksgebouwen zijn inmiddels afgebroken. Van de V.S.W. resteert slechts de reeds genoemde eerste steen. Van de Frisia wolspinnerij, waarvan het fabrieksgebouw was gesitueerd aan de Kerkewijk is slechts de eveneens genoemde Frisia-villa overgebleven.
Het voorheen als productiegebouw en kantoor ten behoeve van de Ritmeester sigarenfabriek dienst doende pand Kerkewijk 65 dateert van 1912. Het is een gebouw van 3 bouwlagen met souterrain onder plat dak en heeft mede als gevolg van de toepassing van "kantelen" een kasteel-achtig uiterlijk.
Eveneens aan de Kerkewijk (nummer 111) staat het langgerekte gebouw van de Panter sigarenfabriek, gebouwd in 1930. Het 1-laagse pand is voorzien van sheddaken die schuil gaan achter de gevel die in neo-renaissance-stijl is opgetrokken. Aan de achterzijde van dit aan de weg gelegen gebouw strekt zich een complex uit dat bestaat uit fabrieksgebouwen waarvan de oudste delen in 1899 zijn gebouwd in opdracht van de Rhenense Cravatten- en Confectiefabriek.
Net als Kerkewijk 65 is Verlaat 18-18a een fabrieksgebouw van 3 bouwlagen met souterrain onder plat dak met een kasteelachtig uiterlijk. Het aan de weg gelegengedeelte stamt uit 1926 en was bedoeld als kantoor en breierij ten behoeve van de Hollandia wolfabriek. Het oudste gedeelte van het complex is gebouwd in 1899.

De Nevada Wolfabriek liet het pand Spoorlaan 2 bouwen. Het pand van 2 bouwlagen onder plat dak toont een art-deco invloed. Wilhelminastraat 43 is als kleinschalig bedrijfsgebouw een voor Veenendaal uniek voorbeeld. Het kwam tot stand in 1913 en bestaat uit een schilderswerkplaats met bovenwoning. De puibalk is uitgevoerd als classicistische lijst met zwartglazen tekstbord.

5 INVENTARISATIE VAN BOUWKUNDIGE OBJECTEN

5.1. TOELICHTING

Per object zijn diverse gegevens vermeld, waaronder identificerende, historische en technische, alsmede een omschrijving, een categorie-indeling en een motivering waarom het object in de inventarisatie is opgenomen.

De motivering is verwoord volgens standaard-formuleringen. De erbij vermelde cijfers geven de mate aan waarin een en ander van belang is (aflopend van 1 tot 5, van zeer groot tot niet).

De indeling van de waarde in categorieën (aflopend van 1 tot 3) loopt in feite vooruit op de selectie-fase. Er is gekozen voor het reeds nu maken van zo 'n indeling om snel te kunnen inspelen op behoudskwesties en ter stimulering van een gemeentelijk monumentenbeleid.

De categorie-indeling is als volgt:
1: zeer waardevol op gemeentelijk niveau; van monumentale betekenis;
2: waardevol op gemeentelijk niveau; van beeldbepalende betekenis;
3: van enige waarde op gemeentelijk niveau; van beeldondersteunende betekenis.

Omtrent de zeldzaamheid van het object is nog geen uitspraak gedaan, wél omtrent de gaafheid. Met gaafheid is aangeduid in hoeverre een object zich nog in de originele toestand bevindt. De volgende onderverdeling naar type gaafheid is gemaakt:
- gaafheid wat betreft de directe omgeving;
- gaafheid wat betreft de hoofdvorm;
- gaafheid wat betreft de detaillering.

Afkortingen
Inventar. = inventarisatie
Bijz. gebied = gebied met bijzondere waarden
Bouwk. staat = bouwkundige staat
Bouwj. = bouwjaar
Bouwj. verb. = datum verbouwing
Oorspronk. functie = oorspronkelijke functie
Vindplaats bouwtek. = vindplaats bouwtekeningen
Foto neg. nummer = fotonegatief nummer